

Katarzyna Drozd-Urbańska

Uniwersytet Warszawski

e-mail: katarzyna.drozd@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0002-2544-4877

„Inność” w powieści Artura Klinaua *Szalom*

“Otherness” in Artur Klinau’s Novel *Szalom*

ABSTRACT

The article is devoted to the experience of otherness in the formation of an individual’s identity on the example of Arthur Klinau’s work *Shalom*. The focus of the study is the way in which the main character is created, including the role of an unusual object and the impact on his identity. The novel, published in 2011, is another example of the use of the motif of otherness in contemporary Belarusian literature. The analyzed work has not so far been the subject of in-depth literary reflection in terms of otherness. The author of the article uses a traditional comparative analysis, in which the overriding criterion is to show the change in the protagonist’s perception of himself and the surrounding reality after putting on the helmet, as well as society’s reaction to a person distinguished by his appearance, and therefore defined by the prism of otherness. The purpose of the article is to verify the hypothesis that the selfidentification of the main character – the sculptor André – as the “other”, determines his life fate in a Belarusian society afraid of change leading him to professional and social exclusion. In the course of the argument, it was concluded that the otherness of an individual in the world depicted in the novel with direct reference to contemporary Belarus is perceived by the authorities as a potential threat to the existing social order. At the same time, it should be stated that the protagonist’s behavior, although irrational and meaningless in essence, along with the growing repression, becomes a demonstration of independence and resistance to the authoritarian system limiting individual freedom.

Keywords: “otherness”, Artur Klinau, contemporary Belarusian literature, identity, helmet.

Motywy inności w kulturze, jak podaje Maria Janion, został dostrzeżony w epoce romantyzmu. Jednak w kolejnych stuleciach stosunek do „innego” wciąż ewoluował: w XIX wieku był pozytywny, natomiast w XX stuleciu zaczął opierać się na wrogości i strachu¹. Obecnie zaś „inność” rodzi ambiwalentne uczucia: od poznawczego zaciekawienia aż po głęboką niechęć i obawy. Warto podkreślić, że pojęcie „inności” jest przedmiotem zainteresowania wielu dziedzin nauk: psychologii, socjologii, antropologii, kulturoznawstwa i literaturoznawstwa². W zależności od przyjętej perspektywy badawczej jest również rozmaicie analizowane. W aspekcie psychologicznym rozpatrywane jest poczucie obcości podmiotu wobec siebie samego. W kulturoznawstwie zaś uwaga skupiona jest na stosunku kultury „dominującej” do „obcej”. Z kolei w ujęciu antropologicznym badany jest zakres takich pojęć, jak „obcość” czy „swojskość”. Natomiast podejście socjologiczne koncentruje się na społecznym konstruowaniu tożsamości jednostki, a także całych grup³.

Wielość możliwych podejść badawczych do „inności” stanowi istotną trudność w sformułowaniu jej jednolitej definicji. Niewątpliwie bez względu na przyjętą perspektywę badawczą w rozważaniach dotyczących „inności” można zauważyć dwa antagonistyczne ujęcia. Jednym z nich jest dyskurs stygmatyzujący, w którym „inność” postrzegana jest jako zagrożenie dla ustalonych i obowiązujących norm oraz zasad społecznych. Stanowiskiem przeciwnym jest dyskurs dowartościowujący, eksponujący pozytywne

¹ J. Czechowska, *Dlaczego wędrowiec (podróżny) przestał być obcym?*, [w:] *Literackie portrety Innego. Inny i Obcy w kulturze*, t. 2, red. P. Cieliczko, P. Kuciński, Warszawa 2008, s. 57.

² W literaturoznawstwie polskim „inność” za przedmiot badania obrali m.in. Maria Janion, Hanna Gosk, Anna Łebkowska, Krzysztof Kłosiński, Aleksander Fiut, Michał Paweł Markowski. M. Janion, *Kobiety i duch inności*, Warszawa 1996; *Inny/Inna/Inne. O inności w kulturze*, red. M. Janion, C. Snochowska-Gonzales, K. Szczuka, Warszawa 2004; H. Gosk, *Dialog z Obcym. Postać literacka o cechach Innego/Obcego w powojennej prozie polskiej*, „Kresy” 2001, nr 3, s. 95–105; A. Łebkowska, *Poznanie siebie i poznanie Innego. Wobec inności literatury*, [w:] *Polonistyka w przebudowie. Literaturoznawstwo – wiedza o języku – wiedza o kulturze – edukacja. Zjazd Polonistów, Kraków 22–25 września 2004*, t. 1, red. M. Czermińska i in., Kraków 2005, s. 238–252; K. Kłosiński, *W stronę inności. Rozbiory i debaty*, Katowice 2006; A. Fiut, *Spotkania z Innym*, Kraków 2006; M.P. Markowski, *Pragnienie i bałwochwalstwo. Felietony metafizyczne*, Kraków 2004.

³ Patrz więcej: M. Dąbrowski, *Swój/obcy/inny. Kontynuacja*, „Anthropos?” 2009, nr 12/13, s. 164–176.

aspekty „inności” związane z określeniem własnej (nierzadko oryginalnej) tożsamości.

Motyw „inności” w literaturze białoruskiej pojawił się w utworach napisanych już po I wojnie światowej. Zazwyczaj związany był z poczuciem obcości względem społeczeństwa lub władzy, wynikającym z odmiennych poglądów politycznych. „Inność” jako trop zyskuje na popularności wraz z przemianami społeczno-politycznymi lat 90. XX wieku. We współczesnej literaturze białoruskiej odgrywa on istotną rolę w kreacji postaci⁴, a także ukazaniu realiów społeczno-politycznych, w tym represyjnych rządów. Sięgali po niego tacy pisarze, jak Alhierd Bacharewicz⁵, Jury Stankiewicz⁶, Wiktar Marcinowicz⁷ czy Artur Klinau.

W niniejszych rozważaniach istotne będzie doświadczenie „inności” w kształtowaniu się tożsamości jednostki na przykładzie bohatera utworu Artura Klinaua *Szalom*⁸. To właśnie samookreślenie bohatera jako „innego” znacząco wpływa na podejmowane przezeń decyzje, a nietolerancja ze strony społeczeństwa tylko utwierdza go w przekonaniu o słuszności przyjętej postawy. Ponadto reakcja otoczenia na „inność” podkreśla autorytaryzm białoruskiej władzy stymulującej obywateli do niechęci wobec wszystkiego, co niestandardowe i wymykające się prostym schematom propagandowym. Kolejnym istotnym aspektem, wymagającym pogłębionej refleksji jest przedmiot, który wyzwala w bohaterze chęć zmiany i powoduje, że jest postrzegany jako „Inny”.

⁴ Analizując utwory współczesnej literatury białoruskiej, można interpretować je poprzez kategorie związane z innością, definiowane w zależności od przyjętego stanowiska badawczego. Bardzo często kreowani bohaterowie są wyposażeni w cechy, które wyróżniają ich na tle społeczeństwa. Dostrzegają swoją odmienność, z jej powodu też doświadczają wrogości. Ponadto „inność” ujawnia się także w momencie przebywania bohatera poza granicami rodzimej Białorusi. Najczęściej jest to wynik konfrontacji jednostki ukształtowanej w realiach kulturowych Europy Wschodniej z rzeczywistością kulturową Europy Zachodniej.

⁵ А. Бахарэвіч, *Шабаны. Гісторыя аднаго зьнікнення*, Мінск 2012.

⁶ Ю.Я. Станкевіч, *Любіць ноч – права пацуюць*, Мінск 2018.

⁷ В. Марціновіч, *Мова. Проста стойце побач: да вас падыдуць*, Мінск 2014.

⁸ Kwestia tożsamości w realiach Białorusi jest zagadnieniem niezwykle złożonym. Ze względu na historię państwa i rodzaj panującego reżimu politycznego podnoszony jest problem niskiej świadomości odrębności narodowej Białorusinów. Patrz więcej: *Невядомая Беларусь*, ред. А. Анціпенка, В. Акудовіч, Мінск 2008; В. Акудовіч, *Код адсутнасці*, Мінск 2007; *Tożsamości zbiorowe Białorusinów*, red. R. Radzik, Lublin 2012.

W omawianym utworze należy poddać analizie także rolę „inności” w procesie kształtowania tożsamości bohatera i jego podlegający transformacji stosunek do ról społecznych narzuconych mu przez najbliższe otoczenie: rodzinę, znajomych, a także współpracowników. „Inność” będzie więc postrzegana zgodnie z definicją sformułowaną przez Ewę Bogdanowską-Jakubowską, ujmującą szeroką perspektywę badawczą:

[...] inność może przejawiać się jako cecha przeciwna do cech posiadanych przez ogół lub jako cecha burząca stereotypowy obraz danej kategorii. Inność to też właściwość drugiego człowieka, stanowiąca odrębną i wyróżniającą go cechę. Wśród ludzi często taka cecha wzbudza negatywne emocje (np. wrogość, nienawiść, strach) i uprzedzenia wobec jednostek lub rzeczy ją posiadających⁹.

Główny bohater powieści – André jest białoruskim rzeźbiarzem powracającym z Niemiec do ojczystego kraju. Podróż ta jest wyjątkowa za sprawą hełmu, zakupionego przypadkowo podczas ostatnich zakupów na targu staroci w Bonn. Odmiana losu 40-letniego bohatera następuje w momencie włożenia hełmu, przedmiotu mającego znaczenie symboliczne i wpływającego na kreację bohatera poprzez zmianę jego tożsamości, co za tym idzie, weryfikację życiowych pragnień¹⁰. Nietypowy przedmiot determinuje również stosunek innych osób do artysty. Wreszcie stanowi punkt wyjścia do pokazania kontrastów w odbiorze „inności” w zależności od szerokości geograficznej.

Już sama cena tego nietypowego przedmiotu stanowi granicę możliwości finansowych artysty. Na zakup hełmu André wydał 500 euro, czyli całą posiadaną przez siebie gotówkę, i nie ma już środków na opłacenie podróży¹¹. Upór, z jakim zabiega o przedmiot, stanie się teraz nieodłączną cechą jego charakteru. Moment założenia pikielhauby na głowę jest przełomowy, wręcz determinuje jego przyszłość, a zarazem równoznaczny z odzyskaniem wolności i odrzuceniem wszystkiego, co do tej pory go ograniczało:

⁹ E. Bogdanowska-Jakubowska, *Inny₁ i Inny₂ – znaczenie potoczne kontra znaczenie akademickie*, [w:] *Inność/różnorodność w języku i kulturze*, red. E. Bogdanowska-Jakubowska, Katowice 2015, s. 9.

¹⁰ O procesie konstruowania tożsamości patrz więcej: M. Gółka, *Konstruowanie tożsamości – czynniki społeczno-kulturowe*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2012, R. LXXIV, z. 2, s. 209–223.

¹¹ А. Клінаў, *Шалом*, Мінск 2011, с. 23, 26–27.

Сэрца Андрэ вырасла да памераў вялікай птушкі і ашалела забілася. Ён адчуў усёю істотай: толькі што здарылася нешта, што назаўжды зьменіць яго няўцямнае жыццё. Ці стане яно лепшым, ён ня ведаў, але прадчуванне чагосьці новага, нязведанага напалняла лёгкія радным паведамленням свабоды. Ён быццам скінуў кайданы, якія даўно скоўвалі яго¹².

Ponadto nietypowy obiekt stanowi demonstracyjny przejaw odmienności bohatera i jest symbolem przemiany wewnętrznej. „Inność” jest przez niego wartościowana pozytywnie, to jego zdaniem powód do dumy, a także szansa na wyróżnienie się na tle szarej masy społeczeństwa.

Kategoryczna obrona indywidualizmu, autonomii jednostki i możliwości ekspresji własnych poglądów stają się dla bohatera kwestią nadrzędną. Warto zaznaczyć, że dzieje się to nie jak zwykle w okresie nastoletnim, a dopiero w wieku dojrzałym, co może świadczyć o istotnym wpływie środowiska na kształtowanie jednostki¹³. Mężczyzna, przebywając w Europie Zachodniej, funkcjonuje w specyficznym środowisku społecznym – międzynarodowej grupie artystów. To właśnie w kontakcie z nimi zaczyna zadawać pytania: kim jestem? co do tej pory osiągnąłem? Zachodzące interakcje międzyludzkie są niezwykle istotne dla jednostki w aspekcie postrzegania siebie i budowania poczucia własnej tożsamości. Określanie André przez jego narodowość jest dla niego deprecjonujące, gdyż sprawia, że zainteresowanie jego osobą wynika nie z dokonań artystycznych, lecz z kwestii politycznych. Białoruś i jej mieszkańcy są w głównej mierze oceniani przez pryzmat władzy:

Ён жа прадстаўляў маленькую, забытую Богам краіну, што прытулілася дзесьці пад плотам Эўропы. Усім, хто знаходзіўся з гэтага боку яна уяўлялася нейкім страшным Мордарам з казак Толкіна, дзе уладу захапілі оркі, якія зьдекаваліся зь бедных хобітаў ды ўсяляк уціскалі іх грамадзянскія правы.

Каб дапамагчы няшчасным хобітам, іх час ад часу запрашалі на які-небудзь сэмінары – растлумачыць, як перамагчы оркаў на выбарах і ператварыць Мордар у дэмакравал [...]¹⁴.

Warto jeszcze zastanowić się nad znaczeniem wybranego przedmiotu. Jak podaje *Słownik mitów i tradycji kultury* W. Kopalińskiego, hełm to:

¹² Тамсама, с. 27.

¹³ P.G. Zimbardo, R.J. Gerring, *Psychologia i życie*, Warszawa 2012, s. 439–440.

¹⁴ А. Клінаў, *Шалом*, с. 10.

„ochronne nakrycie głowy z metalu albo twardej skóry, używane przez wojsko od czasów starożytnych”¹⁵. Funkcją podstawową przedmiotu jest więc ochrona głowy przed urazami poniesionymi podczas walki. Kulturowo hełm jest zatem elementem wyposażenia żołnierzy biorących udział w działaniach kinetycznych w ramach konfliktu zbrojnego. Jednak w przypadku André pikielhauba nie chroni go w znaczeniu fizycznym, lecz w wymiarze symbolicznym: sprawia, że bohater zaczyna walczyć o własne przekonania. Artysta ma wreszcie odwagę wyrazić głośno wyznawane idee i przeciwstawić się krytyce płynącej zarówno ze strony osób bliskich, jak i obcych, zajmujących względem niego pozycję dominującą (np. przełożonych). Hełm wyzwala więc ukrywane do tej pory poglądy i paradoksalnie zamiast bronić przed czynnikami zewnętrznymi, ściąga na André gniew otoczenia. W warunkach państwa autorytarnego, w którym swoboda wypowiedzi jest ograniczona, noszenie hełmu staje się wyrazem obywatelskiego nieposłuszeństwa i demonstracją odmienności.

Bohater, wkładając hełm, zaczyna wnikliwie analizować otaczającą go rzeczywistość. Dokonuje rewizji własnych poglądów zarówno dotyczących zagadnień egzystencjalnych, jak i codziennych. Kilkukrotnie podejmuje kwestię roli sztuki i miejsca artysty w społeczeństwie. Za sprawą hełmu pokazano ewolucję jego przekonań, a także narastającą stanowczość w ich wygłaszaniu. Już podczas otwarcia ostatniej wystawy w Niemczech André jest krytycznie nastawiony do środowiska artystów, przede wszystkim do ich mecenasów. Dostrzega, że światem tym rządzą układy zależności, pieniądze i wpływy znaczących wielbicieli sztuki, a nie realny talent. Nie ma jednak odwagi, by powiedzieć to na forum publicznym. Za sprawą hełmu sytuacja ulega zmianie, a okazja po temu nadarza się wkrótce – podczas podróży na Białoruś, gdy mężczyzna przejazdem zatrzymuje się w Warszawie u kolegi Jacka, też artysty, w którego domu akurat odbywa się spotkanie towarzyskie miejscowych twórców. Niektórzy z zaproszonych gości, ludzie majątni i ustosunkowani, mogą znacząco wpłynąć na rozwój kariery Białorusina, bez względu na obrany kierunek twórczości i jej poziom. Biorąc to pod uwagę, Jacek wskazuje André osoby najważniejsze na przyjęciu i życzliwie radzi nawiązać z nimi przyjazne kontakty. Jednak rzeźbiarz, zamiast iść za

¹⁵ W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 2011, s. 408.

radą przyjaciela, postanawia powiedzieć wprost, co myśli o twórcach i ich protektorach, podkreślając rolę układów w drodze na artystyczne szczyty¹⁶. Po demonstracyjnym ujawnieniu swych poglądów opuszcza zmieszane towarzystwo. Hełm nie tylko dodaje mu odwagi do przedstawienia własnego zdania, ale też utwierdza go w przekonaniu, że prawda jest wartością nadrzędną bez względu na to, jaką ceną okupione jest jej głoszenie – w tym wypadku zamknięciem drogi do dalszej zagranicznej kariery.

Niezwykłe ciekawy, z perspektywy współczesnej literatury białoruskiej, jest aspekt postrzegania przez społeczeństwo człowieka wyróżniającego się konkretną cechą, łatwo podlegającego klasyfikacji jako „inny”. Na wspomnianym wyżej przyjęciu odwaga André może więc wynikać właśnie z określenia siebie jako „innego”. Status dziwaka i prześmiewcze spojrzenia pozostałych gości jedynie wzmacniają jego przekonanie o konieczności zademonstrowania swych poglądów.

Kolejnym zagadnieniem jest percepcja André przez mieszkańców państw, które przemierza – Niemiec, Polski i Białorusi, a także białoruskich miast – Mińska i Mohylewa. Warto podkreślić zarysowany tutaj znaczący kontrast pomiędzy mieszkańcami Europy Zachodniej a Wschodniej. Należy przy tym zauważyć, że hełm, którego właścicielem został André, był używany na przełomie XIX i XX wieku w armii pruskiej, stając się propagandowym symbolem militarizmu niemieckiego powielanym na obszarze ZSRR. Wydaje się więc, że na terenie Niemiec, skąd bohater wyrusza do domu, przedmiot ten powinien wzbudzić zainteresowanie. Jednakże, przemierzając się między kolejnymi miastami, Białorusin w zasadzie nie jest przez nikogo o nic pytany. Ewentualne rozmowy z przypadkowo spotkanymi osobami rozpoczyna w większości jedynie on. Warto zaznaczyć, że André, tłumacząc powody, dla których postanowił przemierzyć drogę do domu w hełmie i już nigdy go nie zdjąć, za każdym razem ubarwia historię, dostosowując ją do przewidywanych oczekiwań słuchaczy. Stosunek współrozmówców jest pozytywny, zarówno do samego André, jak i posiadanego przezeń niecodziennego rekwizytu¹⁷. Mieszkańcy Europy Zachodniej są więc otwarci w kontakcie z „Innym”. Ponadto Niemcy nie wiążą hełmu z walką zbrojną. Podkreślają, że działania wojenne w tej części Europy

¹⁶ А. Клінаў, *Шалом*, с. 165, 170–172.

¹⁷ Тамсама, с. 43–44.

zostały dawno zakończone i przedmiot traktują niemalże jako element garderoby, ewentualnie przejaw ekstrawagancji jego posiadacza. W takiej sytuacji zazwyczaj André wyjaśnia, że właśnie wraca na Wschód, gdzie wojna nadal trwa¹⁸.

Miejscem, gdzie zmienia się sposób postrzegania bohatera przez społeczeństwo, jest Polska. To właśnie w Warszawie André wywołuje pierwsze komentarze. Z jednej strony nadal wzbudza ciekawość, z drugiej zaś jest odbierany jako dziwak¹⁹. Wynika z tego, że Warszawa jest miastem granicznym między Europą Zachodnią a Wschodnią. Im dalej na Wschód, tym większe problemy bohatera z możliwością kontynuowania przyjętej formy autoekspresji. Rzeczywiście, przyjdzie mu toczyć bój o prawo do indywidualnego definiowania roli artysty i wyrażania siebie poprzez noszony rekwizyt.

W tym kontekście założenie hełmu miałoby dwojakie znaczenie. W Europie Zachodniej André nie jest negatywnie odbierany przez społeczeństwo, a nakrycie głowy jest jedynie elementem wyróżniającym go z tłumu. Do momentu zakupu rekwizytu jego najważniejszą wyróżniającą cechę stanowiło wspomniane już pochodzenie, jednak nie było ono powodem do dumy. Dopiero włożenie pikielhauby zmieniło jego sytuację i sposób postrzegania przez innych. Teraz bowiem André niczym bohater powraca na Wschód, by uczestniczyć w niezakończonej jeszcze walce. Z jednej strony postrzegany jest jako obrońca pewnych idei i wartości, o które jest gotowy toczyć bój. Z drugiej zaś jego wypowiedziom dotyczącym braku pokoju na Wschodzie można przypisywać różne znaczenie. Ponadto obnażają one sposób postrzegania rzeczywistości przez bohatera, który pośrednio reprezentuje mentalność osób z Europy Wschodniej, szczególnie obywateli byłego ZSRR.

Jedna z możliwych interpretacji to wyrażenie stosunku władz białoruskich do Europy Zachodniej. Kreowany obraz tej części Starego Kontynentu w oficjalnej propagandzie ma na celu utrzymanie obywateli Białorusi w stanie ciągłego zagrożenia. Potencjalne zagrożenie ma być związane z możliwością przeniknięcia z Zachodu odmiennych obyczajów i podejścia do wielu

¹⁸ Тамсама, с. 44.

¹⁹ Тамсама, с. 153.

aspektów życia codziennego, takich jak np. kwestia seksualności²⁰. Pruska pikielhauba stanowi w tym przypadku symbol niemieckiej ekspansji na wschód, a co za tym idzie – konfrontacji Wschodu i Zachodu. Jej noszenie jest więc w oczach władz białoruskich oczywistą prowokacją.

Poza przywołaną powyżej interpretacją swoistej walki bohatera w wymiarze społecznym istotne i możliwe jest jej rozumienie w kontekście indywidualnym. W znaczeniu symbolicznym odwołanie się bohatera do ciągle prowadzonego boju, odbywającego się właśnie na ziemiach rodzinnych, może wskazywać na chęć obrony swoich przekonań i wyznawanych wartości. W tym przypadku przeciwnikiem jest władza ograniczająca wolność obywateli, co potwierdza stosunek do bohatera na Białorusi. Wydaje się więc, że dopiero włożenie nakrycia głowy typowego dla prowadzonych działań zbrojnych daje André siłę i odwagę do wyrażenia poglądów. W momencie włożenia elementu ubioru wojskowego bohater nabiera też cech charakteru pożądanych i wymaganych u żołnierza. André staje się obrońcą głoszonych przez siebie idei.

W końcu bohater jest nie tylko gotowy tłumaczyć napotkanym osobom wymiar symboliczny noszonego przezeń przedmiotu, ale też niejednokrotnie w powieści przywoływane są sprzeczne przemyślenia dotyczące tego, jakie mogą być konsekwencje jego powrotu na Białoruś w hełmie. André trafnie przewiduje reakcję rodziny na zupełną zmianę wizerunku, a także na fakt wydania wszystkich pieniędzy przeznaczonych pierwotnie na zakup prezentów dla bliskich. Największej krytyki spodziewa się ze strony żony i teściowej, które dotychczas dawały mu do zrozumienia, że nie sprawdza się w roli głowy rodziny. Nie był bowiem w stanie zapewnić im odpowiedniego poziomu egzystencji²¹.

Dopiero założenie hełmu spowodowało, że André zdobywa się na odwagę i przeciwstawia zarówno żonie, jak i teściowej. Postanawia walczyć o swoją wolność artystyczną oraz indywidualność i mimo usilnych prośb, a nawet gróźb bliskich, nie zdejmuje hełmu. Zdania nie zmienia nawet po otrzymaniu ultimatum: wyprowadzka lub pozbycie się nakrycia głowy. Niewątpliwie

²⁰ „*Pedałów do rezerwatów*”. Radosław Sikorski wspomina spotkanie z Aleksandrem Łukaszenką, <https://www.rp.pl/Polityka/310309932-Pedalow-do-rezerwatow-Radoslaw-Sikorski-wspomina-spotkanie-z-Aleksandrem-Lukaszenka.html> [dostęp 22.12.2019].

²¹ А. Клінаў, *Шалом*, с. 107.

dla rodziny „inność” bohatera nie jest możliwa do zaakceptowania, to ona bowiem ściąga uwagę władzy i przekreśla marzenia bliskich o wyższych dochodach, a tym samym poprawie statusu materialnego i spokojnym życiu²². Jednak w André hełm wyzwala tłumioną przez lata determinację niezbędną do osiągnięcia zamierzonych celów. Ponadto bohater jest przekonany, że drugiej szansy na radykalne zmiany w życiu już nie otrzyma, zatem jeżeli ma podjąć ryzyko i przeciwstawić się otoczeniu, to nadszedł najlepszy, a zarazem ostatni moment.

Jednocześnie wraz z założeniem hełmu André analizuje dotychczasowe życie nie tylko w aspekcie prywatnym, lecz także zawodowym. Poczyniona refleksja skłania go do przykrych wniosków – do tej pory nad sukcesami dominowały porażki: „Дзе слава? Дзе пашана? Дзе ордэны, званьні? Сям’я нармалёвай таксама. Жонка і цешча цябе ціха ненавідзяць. Твае гініяльныя праекты завісаюць у пустэчы. [...] Ты лузэр! Самы банальны лузэр!”²³.

Nie udało mu się osiągnąć żadnego z założonych na studiach celów, nie zdołał iść obroną drogą twórczą, dzieła w galeriach wystawia sporadycznie, ma również świadomość, że na międzynarodowe wystawy zapraszany jest jedynie ze względu na pochodzenie, a nie dokonania artystyczne. Spędza czas głównie na realizacji zamówień komercyjnych w postaci pośmiertnych popiersi. Wie też, że liczne grono klientów zawdzięcza niskiej cenie oferowanych usług, a nie ich wyjątkowej jakości. Powierzone zadania nie przynoszą mu satysfakcji artystycznej. Sam określa się jako „przeegrany”²⁴. Hełm (i spowodowana przezeń zmiana tożsamości) wyznacza więc André symboliczną granicę – oddziela dotychczasowe nieudane na wielu polach życie od nadziei pokładanych w przyszłości. Bohater staje się bezkompromisowy, nieustępliwy i gotowy do podjęcia każdego ryzyka, przybliżającego go do zdobycia uznania jako artysta. Noszenie hełmu określa jako swego rodzaju performance. Poczucie „inności” pozwala mu wypowiedzieć to, co przez długie lata skrupulatnie tłumił.

Determinacja André do obrony swego prawa noszenia hełmu jest na tyle silna, że nie zgadza się na jego zdjęcie nawet podczas przekraczania

²² Тамсама, с. 235–236.

²³ Тамсама, с. 32, 46–48.

²⁴ Тамсама, с. 23, 33–34.

granicy polsko-białoruskiej. Odmawia pogranicznikowi, gdy ten nakazuje mu pokazanie samej twarzy. André nie zważa na przepisy, dające funkcjonariuszowi niemal nieograniczoną władzę nad osobami wjeżdżającymi do kraju²⁵. Sytuacja ta pokazuje, że bohater jest gotowy wejść w otwarty konflikt z przedstawicielami władzy, jeśli nakażą mu zmianę zachowania. Jednocześnie jest to zapowiedź początku problemów, z jakimi przyjdzie mu się zmierzyć na rodzimej Białorusi. Bohater, wracając do ojczyzny i zatrzymując się kolejno w Mińsku, a następnie w rodzinnym Mohylewie, musi walczyć o prawo do wygłaszania indywidualnych poglądów i demonstrowania zachowań, szczególnie gdy wykraczają one poza przyjęte ramy standardowych działań podejmowanych przez obywateli w życiu codziennym. Wszelka odmienność jest przez władzę niszczone. Natomiast o braku zdolności społeczeństwa do samodzielnego myślenia świadczą wypowiedzi mieszkańców Mińska dotyczące rzeźbiarza i jego postępowania. Wygląd bohatera staje się przedmiotem ożywionej dyskusji w jednym ze sklepów. Nikt nie zwraca się do André z prośbą o wyjaśnienie powodów założenia hełmu, staje się on po prostu obiektem emocjonalnych komentarzy. W trakcie dyskusji wspomniany zostaje nawet Stalin jako przywódca umiejący utrzymać porządek w państwie, za czasów którego niemożliwe byłoby takie zachowanie w miejscu publicznym²⁶. Świadczy to o mentalności społeczeństwa, w którym starsze pokolenie przyzwyczajone do życia w systemie niedemokratycznym utożsamia go z ładem, nie zaś ograniczeniem wolności i masowymi represjami²⁷. Ojczyzna bohatera stanowi więc ideowe przeciwieństwo Europy Zachodniej. Doskonale różnicę tę podkreśla stosunek do „Innego”. Przekraczając granicę Białorusi, André równocześnie w sposób symboliczny przełamuje własne ograniczenia. Teraz bowiem nie ma odwrotu od podjętej decyzji dotyczącej noszenia hełmu. Wydaje się, że surowość i dyscyplina bohatera wobec kwestii pozostania w hełmie na przekór wszelkim okolicznościom przypomina rozkaz *Ani kroku wstecz!*,

²⁵ Тамсама, с. 32, 181–182.

²⁶ Na podobny aspekt utożsamienia przez przedstawicieli starszego pokolenia okresu stalinowskiego ze stabilizacją i porządkiem zwraca uwagę laureat Pokojowej Nagrody Nobla z 2022 roku, białoruski działacz Aleś Białacki we wspomnieniach dotyczących kwestii praw człowieka. Patrz więcej: А. Бяляцкі, укладаньне Л. Сновіч, Т. Нядбай, Менск–Варшава–Менск 2022, с. 124.

²⁷ А. Клінаў, *Шалом*, с. 206.

obowiązujący w Armii Czerwonej podczas II wojny światowej, co też może świadczyć o tradycji, w której został wychowany.

Kolejnym miejscem, gdzie „inność” André nie jest akceptowana, jest uczelnia w rodzinnym Mohylewie. Pojawienie się wykładowcy w hełmie na głowie wzbudza zainteresowanie pracowników i studentów. Ci ostatni przychodzą oglądać swego nauczyciela niczym eksponat w muzeum. Duże zainteresowanie bohaterem i przyczyną, dla której włożył on tak dziwny (jak na współczesne warunki) przedmiot, nie podobają się zwierzchnikom. Zarówno kierownik katedry, jak i rektor przeprowadzają rozmowę dyscyplinującą. Rektor stawia ultimatum: André musi zdjąć hełm z głowy, w przeciwnym razie zostanie zwolniony z uczelni. Jednak bohater twardo broni swej decyzji – woli stracić pracę, niż wyrzec się swych poglądów²⁸.

Argumenty rektora mające przekonać artystę do pozbycia się hełmu w godzinach pracy są pełne frazesów. Zwierzchnik André odwołuje się do sytuacji politycznej na Białorusi oraz pozycji państwa na arenie międzynarodowej. Podkreśla przy tym wrogość innych krajów do ojczyzny i konieczność stawiania jej dobra ponad własne. Rektor używa w rozmowie charakterystycznej dla okresu ZSRR nacechowanej propagandowo nowomowy. Wymiana poglądów obnaża jego niewiedzę, brak inteligencji i kompetencji do piastowania tak wysokiego stanowiska. Nie potrafi on bowiem zinterpretować zachowania André w aspekcie działań artystycznych. Odczytuje on poczynania bohatera jedynie w kontekście politycznym, co też wskazuje na silne zideologizowanie naukowców piastujących funkcje kierownicze na uczelniach. Są oni najczęściej nominatami władzy wykonującymi ślepo polityczne decyzje:

Ты сьвядома на гэтую ідэалігічную дывэрсію пайшоў! Спецыяльна каску жаўнера непрыяцельскай арміі надзеў! У той час, калі наша краіна з усіх бакоў аточаная ворагамі, якія сьпяць і бачаць, як бы яе сцапаць і зьвесці, – тут ён няўхвальна зірнуў на Валенрода, – калі вакол імперыялісты Амэрыка, НАТА, Газпром, аранжавыя, апазыцыя, варажыя галасы, Крэмль, расейскія алігархі, ты зьяўлаесься ў даручанай мне ўстанове з гэтай дывэрсіяй на галаве!²⁹

²⁸ Тамсама, с. 253–256.

²⁹ Тамсама, с. 255.

Jednocześnie rektor panicznie obawia się, że sprawa nabierze rozgłosu i władze przyjrzą się nie tylko André, lecz także jednostce zatrudniającej go, a w konsekwencji całemu uniwersytetowi. Bojąc się o swoją posadę, woli zwolnić André³⁰. Taka postawa rektora stoi w sprzeczności z pierwotnymi ideałami uczelni będącej w założeniu przestrzenią otwartą na nowe idee i swobodną wymianę myśli. Na białoruskim uniwersytecie „inność” jest nieakceptowana, a wręcz piętnowana. Ponadto należy wziąć pod uwagę, że demonstracja dokonana przez André może mieć negatywny wpływ na studentów. Władze uczelni obawiają się, że tego typu zachowanie zburzy dotychczasowy porządek.

Przewidywania przełożonego w odniesieniu do podjęcia przez organy bezpieczeństwa obserwacji bohatera okazują się oczywiście trafne. Z jednej strony włożenie hełmu dodaje André odwagi do ujawnienia poglądów, zaprzestania spełniania oczekiwań najbliższych i mecenasów sztuki. Z drugiej zaś powoduje niepokój wywołany relacją z władzami. Mężczyzna bowiem nie tylko ma świadomość, że znajduje się pod ciągłą obserwacją, lecz także spodziewa się podjęcia przez funkcjonariuszy konkretnych kroków, mających na celu pozbawienie go tak dziwnego, w ich ocenie, przedmiotu. W zasadzie lęk jest, paralelnie z odwagą, jednym z pierwszych uczuć, jakich André doświadcza po włożeniu hełmu. Interesujące wydaje się, że strach ujawnia się zarówno w rozważaniach bohatera, a więc świadomie, jak i w postaci sennych koszmarów, a zatem podświadomie. To w nich odgrywają się sceny przypominające inwigilację i przesłuchania typowe dla okresu masowych represji lat 30. XX wieku. We śnie bohater ma zatem wrażenie, że znalazł się w niedużym pokoju z ostrym światłem, gdzie nieznana mu osoba wyraża swoje żądania, a następnie stosuje wobec niego przemoc. Szczegółowość opisu przestrzeni, a także język, w tym określenia nacechowane negatywnie, zastosowanie czasu teraźniejszego, zdań pojedynczych, często urwanych, znaki interpunkcyjne, takie jak wykrzykniki i wielokropki, mają nadać wiarygodności przedstawianym zdarzeniom, a także oddać zagrożenie odczuwane przez André³¹. „Inny” nie może czuć się bezpiecznie na Białorusi. Tylko osoba niewyróżniająca się z tłumu ma szansę na względny spokój, choć poza wyglądem decydującym czynnikiem są tu przede wszystkim poglądy.

³⁰ Тамсама.

³¹ Тамсама, c. 36–38.

Napięcie i lęk André narastają wraz z przekroczeniem granicy polsko-białoruskiej. Kilkudniowy pobyt w Mińsku właśnie z powodu niepokojących snów i wrażenia ciągłej obserwacji staje się udręką. Koszmary powtarzają się, trwają dłużej, zawierają też bardziej rozbudowane i szczegółowe scenariusze udręczenia. Bohaterowi zdaje się więc, że jest ścigany, a wręcz że w mieście trwa na niego obława³². Nie dochodzi, co prawda, do zatrzymania, ale wydaje się, że poczucie ciągłego zagrożenia jest jeszcze gorsze niż moment aresztowania, który stanowi kres ciągłej ucieczki i przynosi pewną stabilizację³³. Lęk odczuwany przez bohatera zarówno w dzień, jak i w nocy podkreśla, że wydarzenia XX wieku, w tym szczególnie okres represji, są nie tylko znane młodszemu pokoleniu, ale też obecne w rzeczywistości jako metoda działania władzy. Ponadto André charakteryzuje (co prawda, nie wprost) współczesne władze Białorusi jako opresyjne. Obywatele wyróżniający się czy też posługujący się atrybutem niepewnym znaczeniowo są pod wnikliwą obserwacją stosownych organów.

Warto jednak zaznaczyć, że pod wpływem wydarzeń zachodzących w życiu André zmieniają się też jego sny. Po wyprowadzce z domu i utracie pracy na uczelni, a przede wszystkim zatrzymaniu w izbie wytrzeźwień, gdzie siłą zdjęto mu hełm, bohater myśli o zemście. To, czego nie jest w stanie zrobić w rzeczywistości, przeniesione zostało w sferę podświadomości. We śnie bowiem podejmuje nieudaną próbę wysadzenia mostu. Tym samym z ofiary staje się napastnikiem. Hełm przyczynia się więc do zmiany myślenia bohatera o jego relacji z władzą, wreszcie wskazuje konieczność podjęcia działań i przejścia z pozycji biernej na czynną³⁴.

W odniesieniu do snów warto jeszcze podkreślić, że w kwestii zdjęcia hełmu André nawet w sferze mary pozostaje nieugięty. Nie jest w stanie przekonać go do tego choćby Chwiedar Michajławicz, autorytet bohatera w wielu aspektach życia, bezsilne okazują się tu nawet wyobrażone postacie: Bóg, Diabeł i Śmierć. Bóg zwraca się z bezpośrednią prośbą do André, by ten go posłuchał i odstąpił od swego zachowania. Bohater jednak nadal

³² Тамсама, с. 228–234.

³³ S. Hrachowski w utworze *Takija sinija śniahi* wspominał, że ponowne aresztowanie przyniosło mu ulgę i uwolniło od ciągłego napięcia i oczekiwania momentu zniewolenia. Patrz więcej: С. Грахоўскі, *Такія снігі сьнягі*, Мінск 1990.

³⁴ А. Клінаў, *Шалом*, с. 311–315.

konsekwentnie broni przyjętego stanowiska. W konfrontacji z siłą nadprzyrodzoną i wszechmocną nie ulega jej³⁵. Jest gotów ponieść śmierć za wyznawane idee i narazić się na wieczne potępienie.

Noszenie hełmu pozwala André wyróżnić się spośród innych osób. Decyzja ta jest rezultatem potrzeby nadania formy własnej tożsamości. Konsekwencja, z jaką bohater broni swojego wyboru, wynika z reakcji innych osób. Dostrzegana jest tu pewna prawidłowość: im większa niechęć otoczenia do André, tym mocniejsze przekonanie o słuszności podjętych działań. Jak zauważa G. Mathews: „wybieramy siebie, spoglądając w stronę świata społecznego, który nas otacza”³⁶.

Hełm więc jako rekwizyt istotny w kreacji bohatera i demonstrowania „inności” został wybrany nieprzypadkowo. To przedmiot nie tylko łatwo zauważalny, ale też ze względu na przeznaczenie kojarzący się z walką. Rzeczywiście wraz z włożeniem hełmu André rozpoczyna bój – głównie o możliwość wyrażenia swoich poglądów i wolność artystyczną, przeciwstawiając się otoczeniu, w tym zarówno bliskim, jak i zwierchnikom. Hełm określa tożsamość bohatera i nadaje jej ostateczną formę. Wyzwała też to, co tłumione latami: niewypowiedziane dotąd przekonania dotyczące kwestii artystycznych. Ponadto dodaje mu odwagi i siły do zmierzenia się z otaczającą rzeczywistością, a jednocześnie obnaża tkwiący głęboko w podświadomości strach przed władzą, wynikający z traumatycznych doświadczeń historycznych narodu. Pozwala też odkryć obawy i światopogląd osób mających styczność z André. Obnaża w nich bowiem, podobnie jak w przypadku głównego bohatera, to, co niejednokrotnie starają się ukryć. Wreszcie umożliwia André spojrzenie na siebie jak na prawdziwego artystę, niezważającego na opinie innych w kwestii sztuki. Postrzeganie siebie jako „innego” jest więc kluczowe w dokonywanych przez bohatera wyborach. „Inność” służy też ukazaniu różnic między Europą Zachodnią a Wschodnią.

Założenie hełmu na głowę prowadzi też do zmiany tożsamości, nabycia określonych cech i przyjęcia postawy aktywnej. Wraz z nową tożsamością zostaje przewyciężona bierność. André, dopiero będąc w dojrzałym wieku pod wpływem impulsu zewnętrznego, jest zdolny stanowczo wyrazić

³⁵ Тамсама, c. 324–328.

³⁶ G. Mathews, *Supermarket kultury. Kultura globalna a tożsamość jednostki*, Warszawa 2005, s. 43.

poglądy i ich bronić. Do tej pory biernie poddawał się otaczającej go rzeczywistości. Jest to przykład postawy często spotykanej na Białorusi: społeczeństwo cechuje apatia, pogodzenie z losem, brak reakcji na nawet absurdalne decyzje władz. W tym kontekście przełomem były masowe protesty społeczne po sfałszowanych wyborach prezydenckich w 2020 roku. Niestety, nie przyniosły one radykalnej zmiany politycznej, a postawa bierności nadal jest udziałem znaczącej części społeczeństwa. Jednostki kontestujące zastany porządek nie mają możliwości funkcjonowania w społeczeństwie, tak jak André. Spotykają się z niezrozumieniem ze strony innych obywateli, represjami władz, co nierzadko prowadzi do dramatycznych decyzji życiowych np. o emigracji. Mimo ostrej reakcji ze strony otoczenia bohater nie zmienił swojego niestandardowego zachowania. Jego nonkonformistyczna postawa skutkuje rozpadem życia rodzinnego i wyalienowaniem w społeczeństwie.

Niewątpliwie dynamika przemian społeczno-politycznych w Europie końca XX i początku XXI wieku w życiu codziennym, a także w literaturze, sztuce i dziedzinach pokrewnych wpłynęła na częstsze niż do tej pory doświadczenie „inności” przez człowieka. Sprzyja temu właśnie zniesienie kontroli granicznych, zrealizowane w ramach utworzonej strefy Schengen w Europie, a także rozwój i dostępność środków transportu. Podróżowanie stało się łatwe, szybkie i przy odpowiednich warunkach nie wymaga dużych nakładów finansowych. To właśnie te czynniki sprawiły, że przemierzanie granic i poznawanie obcych kultur jest zjawiskiem dość powszechnym. Nieodłącznym jego elementem jest spotkanie z „innym”. Niemniej wydarzenia ostatnich lat wskazują, że swoboda przemieszczania się może zostać radykalnie ograniczona z przyczyn politycznych. Nad Europą ponownie wisi widmo podziału doskonale znanego z okresu zimniej wojny. Spotkanie z „innym” i „obcym” znowu zaczyna być postrzegane częściej w kategorii zagrożenia niż szansy. Motyw ten został jednoznacznie przedstawiony w omawianym utworze. Jego bohater poprzez inne od społecznie przyjętego na Białorusi wzorca zachowanie staje się w oczach władz zagrożeniem dla stabilności panującego systemu społeczno-politycznego. Jawnie demonstrowana nie-subordynacja może być inspiracją dla innych, co z kolei może spowodować chęć zmiany dotychczasowego „porządku”. André, wybierając „inność”, jednocześnie godzi się na marginalizację i swoistą śmierć cywilną. Dla takich jak on nie ma miejsca na uczelniach i w innych instytucjach publicznych.

LITERATURA

- Akudovič Valāncin, *Kod adsutnasci*, Minsk 2007 [Акудовіч Валянцін, *Код адсутнасці*, Мінск 2007].
- Baharèvič Al’gerd, *Šabany. Gistoryâ adnago z’niknen’ná*, Minsk 2012 [Бахарэвіч Альгерд, *Шабаны. Гісторыя аднаго з’нікнення*, Мінск 2012].
- Bogdanowska-Jakubowska Ewa, *Inny₁ i Inny₂ – znaczenie potoczne kontra znaczenie akademickie*, [w:] *Inność/różnorodność w języku i kulturze*, red. Ewa Bogdanowska-Jakubowska, Katowice 2015, s. 9–28.
- Bálâcki Ales’, *ukladan’ne Lâvonsnovič, Tač’câna Nâdbaj*, Mensk–Varšava–Mensk 2022 [Бяляцкі Алесъ, *укладаньне Лявон Сновіч, Тацьцяна Нядбай*, Менск–Варшава–Менск 2022].
- Czechowska Joanna, *Dlaczego wędrowiec (podróżny) przestał być obcym?*, [w:] *Literackie portrety Innego. Inny i Obcy w kulturze*, t. 2, red. Paweł Cieliczko, Paweł Kuciński, Warszawa 2008, s. 57–64.
- Dąbrowski Mieczysław, *Swój/obcy/inny. Kontynuacja*, „Anthropos?” 2009, nr 12/13, s. 164–176.
- Fiut Aleksander, *Spotkania z Innym*, Kraków 2006.
- Golka Marian, *Konstruowanie tożsamości – czynniki społeczno-kulturowe*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2012, R. LXXIV, z. 2, s. 209–223.
- Gosk Hanna, *Dialog z Obcym. Postać literacka o cechach Innego/Obcego w powojennej prozie polskiej*, „Kresy” 2001, nr 3, s. 95–105.
- Grahoŭski Sârgiej, *Takiâ sinia snâgi*, Minsk 1990 [Грахоўскі Сяргей, *Такія сінія сныгі*, Мінск 1990].
- Inny/Inna/Inne. O inności w kulturze*, red. Maria Janion, Claudia Snochowska-Gonzales, Kazimiera Szczuka, Warszawa 2004.
- Janion Maria, *Kobiety i duch inności*, Warszawa 1996.
- Klînaŭ Artur, *Šalom*, Minsk 2011 [Клінаў Артур, *Шалом*, Мінск 2011].
- Kłosiński Krzysztof, *W stronę inności. Rozbiory i debaty*, Katowice 2006.
- Kopaliński Władysław, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 2011.
- Łebkowska Anna, *Poznanawanie siebie i poznanawanie Innego. Wobec inności literatury*, [w:] *Polonistyka w przebudowie. Literaturoznawstwo – wiedza o języku – wiedza o kulturze – edukacja. Zjazd Polonistów, Kraków 22–25 września 2004*, t. 1, red. Małgorzata Czermińska i in., Kraków 2005, s. 238–252.
- Marcinovič Viktar, *Mova. Prosta stojce pobač: da vas padyduc’*, Minsk 2014 [Марціновіч Віктар, *Мова. Проста стойце побач: да вас падыдуць*, Мінск 2014].
- Markowski Michał Paweł, *Pragnienie i bałwochwalstwo. Felietony metafizyczne*, Kraków 2004.

Mathews Gordon, *Supermarket kultury. Kultura globalna a tożsamość jednostki*, Warszawa 2005.

Nevâdomaâ Belarus', red. Ales' Ancipenka, Valâncin Akudovič, Minsk 2008 [Невядомая Беларусь, рэд. Алесь Анціпенка, Валянцін Акудовіч, Мінск 2008].

„Pedalów do rezerwatów”. Radosław Sikorski wspomina spotkanie z Aleksandrem Łukaszenką, <https://www.rp.pl/Polityka/310309932-Pedalow-do-rezerwatow-Radoslaw-Sikorski-wspomina-spotkanie-z-Aleksandrem-Lukaszenka.html> [dostęp: 22.12.2019].

Stankevič Ūry, *Lûbîc' noč – prava pacukoj*, Minsk 2018 [Станкевіч Юры, *Любіць ноч – права пацукі*, Мінск 2018].

Tożsamości zbiorowe Białorusinów, red. Ryszard Radzik, Lublin 2012.

Zimbardo Philip G., Gerring Richard J., *Psychologia i życie*, Warszawa 2012.